

ספריותיהם של יהודי איטליה בין ימי-הביניים לעת החדשה

ראובן בונפיל

מבוא

בימי-הביניים נהג מחבר או דרשן להקדים לדבריו 'התנצלות', שבה הגדיר את הנושא הגדרה עוקבת אחר ארבע הסיבות האריסטוטליות,¹ והציג את עיקרי הקשיים שבעטיים עלולים היו מאמציו להיכשל. הייתי חפץ לנהוג עתה מנהג מצויין זה, אלא שיכלה הזמן ואילו התנצלותי — לא יכלה המבוא לה. אני מתקשה במיוחד להגדיר 'ספרייה' זו מה עניינה, וכיצד להבחין בין 'ספרייה' כפשוטה, במשמע של 'כותרים' ו'כרכים' סדורים על מדפים או מכונסים בארונות או בתיבות, ל'ספרייה' במשמעה המושאל, הרומז לסוג התרבות המשתקף בכותרים ובכרכים ההם. נטייה לאמץ הגדרה רחבה ולהפליג בדיון כללי סופה שמשכחת את עצם העניין שממנו עלה הדיון ההוא — הספרייה. ואילו נטייה לאמץ הגדרה מצומצמת סופה שגורמת לשקוע ברשימות, שאפילו מי שדם של ספרן מקצועי בעורקיו יעלה מן הסתם ספקות באשר לתועלתן. בדברים שיבואו אבקש לאתוז בזה ולא להניח ידי מזה — אציע דיון כללי סובב על כמה מאפיינים של התפתחות תרבותם של יהודי איטליה בתקופה שבין אמצע המאה ה-16 לאמצע המאה ה-17 ואשאיר את המימצא הביבליוגרפי ברקע. במובן זה אבקש להמשיך בעיון על תרבותם של יהודי איטליה, שהחילותי בו לפני למעלה מ-15 שנה.² בעיון הראשון הוא העליתי מאזן אימפרסיוניסטי במקצת, מתוך ניתוח כמותי של מספר ניכר של רשימות ספרים, שהנחתי כי רשאים אנו לראותן כמשקפות את 'ספריותיהם' של יהודי איטליה. מחקרים מקיפים וממצים יותר, שנערכו אחרי כן בידי אחרים,³ נראו לי מאשרים את הרשמים הראשונים הן בדבר חשיבות הניתוח הכמותי של המימצאים, שהיא כעת בבחינת מן המפורסמות שאינן צריכות ראייה, והן (והוא

ההפניות הביבליוגרפיות — בסוף המאמר.

1 מתוך הספרות הענפה על ה-"accessus ad auctores" נסתפק כאן בהפנייה אל: קוויין; הויגנס; סרמוניטה, העיסוק.
2 ראה: בונפיל, הרבנות, עמ' 174-179.
3 ראה: ברוכסון, הספריות; רוטשילד, רשימת; רוטשילד, ספרים; אספוויטו ופרוקאצה.

העיקר) בדבר קווי האיפיון של התרבות המשתקפת מבעד לרשימות.⁴ אזכיר כאן שניים, שבמובן מסויים מקפלים בתוכם את כל האחרים: (א) ייחודה של המסורת התרבותית של בני המקום, ה'איטליאני', המכונים במקורותינו 'לועזים', לעומת זו של המהגרים מצרפת, מאשכנז, מפרובאנס ומספרד. (ב) מציאותו של תהליך התפתחות מהיר, שרישומו החל להיות ניכר פחות או יותר במקביל לשיא התפתחותה של תנועת ההומאניזם. כלומר מאמצע המאה ה-15 ואילך — לפי המימצא שהוא נרשם שיאו של תהליך זה במחצית הראשונה של המאה ה-16, ואילו משם ואילך החל תהליך של היפוך מבנה בולט. בעיקר הסתמנה במהלכו של תהליך זה ירידה הדרגתית בעניין בפילוסופיה הסכולאסטית, שבא לביטוי בכך שחיבורים כגון אלו של אבן-ראשד, שעל ברכיהם עוצבה דמותה של התרבות הפילוסופית היהודית בימי הביניים, נעלמו בהדרגה מן הספריות. במקביל עלה בהדרגה, כבר משנות העשרים והשלושים של המאה ואולי אף קודם לכן, העניין בקבלה, ובהתאם לכך נתרכו והלכו בספריות החיבורים בקבלה.

א. השתקפות התמורה במצב היהודים — בארון הספרים

מעטה כמעט מאליה נשאלת שאלה: מה היה המשכו של תהליך זה והאומנם נשתמר ייחודה של המסורת התרבותית של הלועזים לאחר אמצע המאה ה-16? לשון אחר: כיצד משתקפת בארונות הספרים של יהודי איטליה (שמא מוטב לומר עדיין: בתיבות ספריהם) התמורה מרחיקת הלכת, שפקדה את הציבור היהודי בארץ זו בימים ההם? הקווים העיקריים של התמורה היא ידועים היטב: ראשית, בעטיים של הגירושים התכופים, מסיציליה, ממלכות נאפולי, מארצות הכנסייה (להוציא רומא ואנקונה), ולבסוף מדוכסות מילאנו — נצטמצם המרחב, שבו התנהלו חיי היהודים, צמצום ניכר. לקראת סוף אותה מאה הגיע תהליך זה לשיאו. נלווה אליו התהליך המשלים של הקמת הגטאות. במידה מסויימת ינק אף תהליך זה מאותן הסיבות שגרמו לגירושים, רוצה לומר ממבוכתה של חברה נוצרית מתכוננת בדרכיה בפתח העידן החדש ובכלל זה ב'שאלת היהודים', אלא שלעומת הגירוש, שלפחות בהשקפה ראשונה פטר את הנוצרים מן הצורך להתמודד עם השאלה, בכך שביטלו את נוכחותם של מי שהעלו אותה. פתרון הגטו היווה מעין פשרה בין 'להיות' ולא להיות', בבחינת ימין דוחה ושמאל מקרבת. על כל פנים הן הגירושים והן הקמת הגטאות — התוצאה היתה אחת: צמצום מרבי של המרחב היהודי הן במישור הגיאוגרפי הכולל והן במישור העירוני. לאקלים זה של הידוק הלחץ על היהודים יש להוסיף את הצמצום הדראסטי של האפשרויות לשלב פעילויות כלכליות רווחיות עם ההלוואה בריבית לעניים, שהיתה

אמנם ההצדקה להתמדתו של יישוב יהודי במקום כלשהו אך ביסודה היתה בלתי רווחית בעליל אם לא נלוו אליה פעילויות כלכליות רווחיות. ועוד, יש להוסיף את החרפת הפעילות המיסיונרית, שהיו לה בתקופה זאת הצלחות מרשימות ביותר. לכל התופעות הללו נרשמו תופעות מקבילות בתחום התרבות, שכולן תאמו את מגמת הצמצום של מרחב הפעילות התרבותית היהודית. העיקריות והמרשימות שבהן: שריפות התלמוד והחרפת הפעילות של הצנזורה על הספר העברי ולעיתים אף איסור מפורש להדפיס ספרים עבריים.⁵ הצד השווה שבכל התופעות הללו, שכולן הכילו רכיבים בולטים של מדיניות דיכוי וכולן היו בבחינת תגובות למבוכה שעלתה בתקופת המעבר בין ימי-הביניים לעת החדשה. בנושא המעסיק אותנו כאן עלתה המבוכה בעיקר עקב המהפכה שגרם הדפוס בדרכי ההפצה של הידע.⁶ לא היה זה עניין מיוחד ליחסו של השלטון הנוצרי אל היהודים, כי אם תופעה כללית, נוגעת ליחס השלטון אל כל תרבות בעלת קווי אפיון של שונות וסטייה מן הנורמה הנוצרית המקובלת מימים ימימה. מן התופעה הכללית הזאת, המרכיב היהודי לא היה כי אם חלק אחד בלבד, לא העיקרי שבכולם אף כי מן הבולטים שבהם. ניטיב אולי להבין את ההבט היהודי של התופעה אם, שעה שנעמיד אותו במוקד העיון, לא נסיח דעתנו מן התופעה הכוללת עצמה.

תגובת הדיכוי ל'חידוש' של מהפכת הדפוס היתה במידה רבה אינסטינקטיבית ובלתי מחושבת, ועל כן לא העלתה כלל את התוצאה המיוחלת — את שמירת הסטאטוס קוו אנטה. את ההפצה רבת הממדים של הידע שוב לא היה אפשר להפסיק באמצעי דיכוי. התוצאה היתה שהדינאמיקה של הדיכוי נמצאה מרכיבה עצמה, בדרכים שונות ומשונות, על גבי הדינאמיקה של ההפצה והופכת להיות חלק ממנה, אלמנט מעצב לפי דרכו את עצם ההפצה של הידע. עניין זה, שכבר זכה לתשומת לב על-ידי חוקרי התופעה של הצנזורה בעידן שלאחר הועידה של טרנטו (Trento), משמעותו הבסיסית היא יצירת מערכת מורכבת ועקלקלת של 'שיתוף פעולה' בין מגמת הדיכוי של השלטון ובין מגמותיהם ושאיפותיהם של מחברים ומוציאים לאור כאחד. לעניין זה, שהחל חוקר אותו לאחרונה לפי דרכו תלמידי אמנון רז כעבודת-גמר לקבלת תואר מוסמך,⁷ נודעה בעייתיות רבת צדדים אקטואליים, שאי אפשר להקיפם במסגרת של מאמר בודד. מעל ומעבר לרישום ההצלחות או הכשלונות של פעולות מכוונות ליעדים ברורים ומוגדרים, כגון איסור הדפסתו או הפצתו והחזקתו של חיבור מסויים, על המאזן הכולל לקחת בחשבון ככל האפשר את מרכיבי המערכת המורכבת ההיא. על מאזן כזה לקחת בחשבון, למשל, את ההחלטות שלא להכליל חיבור מסויים

5 האירועים שזכרו כאן בקצרה נדונו בהרחבה בחיבורים הכלליים העוסקים בתולדות יהודי איטליה בתקופה זאת. לעומת זה אין עדיין חיבור כולל על הפגיעה שפגעו שם השלטונות הנוצריים בספר העברי. על שריפת התלמוד — ראה: סטאו. על הצנזורה של הספר העברי באיטליה — ראה: פופר; זנה.

6 על נושא זה — די ההפנות אל: איזנשטיין.

7 ראה: רז.

או עניין מסויים ברשימת העניינים האסורים, ולהבחין בין 'שב ואל תעשה' בבחינת החלטה מודעת ל'שב ואל תעשה' בבחינת כישלון בהתמודדות עם הנושא מחמת בורות, עומס עבודה, פניות צדדיות וכדומה. על מאזן כזה לקחת בחשבון הן את ההחלטות המודעות של בודדים לצרף או לא לצרף חיבור מסויים לספרייהם, אך גם את האילוצים שהיוו בסיס להחלטות אלה, כגון הביטויים השונים, ובחלקם הגדול המנוגדים זה לזה, של הדינאמיקה המנחה את הפעילות בשוקים. ועוד על מאזן כזה לקחת בחשבון, לבד מהחלטותיהם המודעות והבוררות של בעלי הספרים, את השפעותיה של מסורת תרבותית קודמת. אין השאלות הללו כי אם דוגמאות בודדות למה שאפשר לשאול את התייעוד העומד לרשותנו, לאור ההנחה הבסיסית הפשוטה, שהדרך שבה מרכיבים בני אדם בימינו אוספים פרטים של ספרים יש בה כדי להצביע על כיוונים אפשריים של חקירה בעניין האוספים של בני הדורות הרחוקים.

ב. צמצום בהפצת ספרות יהודית אנטי־נוצרית

במישור הנראה לעין בכירור, נראה שאחת התוצאות הישירות של הדיכוי באה לביטוי בצמצום משמעותי ביותר של הפצת הספרות היהודית האנטי־נוצרית הימ־ביניימית, ועל אחת כמה וכמה של יצירה חדשה בנושא זה. לא זו בלבד שחיבורי הפולמוס היהודי־נוצרי לא נדפסו, אלא שלמעשה הוסרו חיבורים כאלה מספריותיהם של היהודים. אף בחיבורים האחרים שנדפסו, ושלפיקך סביר להניח כי נמצאו להם קונים וקוראים, מורגש העדרם של תכנים אנטי־נוצריים בעליל, או ביטויים לעמדות נוגדות בכירור את הנצרות או את הדוגמות הנוצריות. מכאן מגמה, לכאורה פאראדוקסאלית, לקירוב התכנים שבספרי היהודים אל התכנים ששיקפו את האינטרסים של השליטים הנוצרים. במגמה זאת שימשו מרכיבים סותרים זה את זה: מחד גיסא, אף כי בעל כורחם, נמצאו היהודים משמיטים מן המערכת האידיאולוגית שנמסרה בכתב את התכנים שהביעו חוסר סובלנות כלפי האחר־הנוצרי — ואין זה משנה לעניין זה אם הדבר היה בעקבות צנזורה שהופעלה מן החוץ או מבפנים. מאידך גיסא, הם נמצאו מצטרפים באורח חיובי, גם כאן לאו דווקא מרצונם החופשי, אל המערכת האידיאית שקנתה לעצמה שביטה באקלים שלאחר הועדה של טרנטו, בעניינים שלא נגעו ישירות בפולמוס היהודי נוצרי.

לפי זה, נמצאו, לדוגמה, מושמטים מספרי היהודים ביטויים אנטי־נוצריים מובהקים. כגון דברי ר' אברהם סבע, שבספר 'צרות המור' שלו הגדיר את ההירארכיה האפיפיורית כמונחים שטניים ממש — כל הקטע בעניין זה,⁸ שהצנזורים העבירו עליו קולמוס בדפוסי ויניציאה רפ"ג וש"ו, הושמט לגמרי מדפוס שכ"ז, אף שנשאר לו זכר

בקטע לבן בדף. כעבור מאות שנים נעלם אף זכר זה מדפוס וורשא תרל"ט. אף לפי זה נמצאו מנוסחים מחדש בהתאם לאמונה הנוצרית גופי הלכות במחשבת ישראל, כפי שהיה בטפסים שהותרו למסחר מספר 'מפעלות אלהים' מאת ר' יצחק אברבנאל, דפוס וויניציאה שנ"ד.⁹ בעקבות פסק בית-הדין של האינקוויזיציה, הוחלפו פסקאות שלמות, שבהן נוסחה דעתו של ר' יצחק אברבנאל, באחרות, שתאמו את התורה הנוצרית. לדוגמה: בקטע שעניינו עונשם של הרשעים לאחר המוות, כתב אברבנאל, לפי השקפה קרובה לזו של רמב"ם: 'אמנם נשמות האנשים החטאים בנפשותם, שלא נשתלמו ולא נזדככו עד שנת היובל לרוב חטאתם יהיו כלים ככלות מרכבותיהם וחוזרים עם רוחותיהם אל האין כשאר הגופים הנפסדים'. תחת זאת נמצא במהדורה המצונזרת: 'אמנם נשמות האנשים החטאים בנפשותם, שלא נשתלמו ולא נזדככו עד שנת היובל לרוב חטאתם יהיו כלים ככלות מרכבותיהם וחוזרים עם רוחותיהם אל הענש בחקו ית' ולא כליה מוחלטת'. אם כן אף שהדרך היתה דרך עקלקלה ונפתלת ואף שמרכיב הדיכוי היה בולט בה לעין, לטווח ארוך היא הביאה דווקא לקירובו של הידע היהודי אל המערכת הנוצרית. אמת, התנועה בעניין זה היתה בכיוון חד סטרי, אף-על-פי-כן נראה לומר שחשיבותה היתה רבה ביותר.

הכלל העולה לפי שעה: בעטיו של המפגש בין מגמת הדיכוי של האחר ובין החירוש של הדפוס, נמצאו ספריותיהם של היהודים מכילות פחות תכנים אנטי-נוצריים ויותר תכנים תואמים את האמונה הנוצרית. מכאן הושפעה בהכרח אף היצירה החדשה של היהודים. לפיכך אין זה מקרה שר' יהודה אריה ממודינא העתיק בספרו 'צמח צדיק' (ויניציאה ש"ס) את הקאטכיזם הנוצרי הימני-בינימי שבחיבור הנודע Fior di virtù,¹⁰ וכגון זה נהג אברהם יגל בספרו 'לקח טוב', שהעתיק בו את הקאטכיזם של הכומר הישועי פטרוס קאניסיוס (Canisius).¹¹ אין צורך לומר, שלא ראי כל כגון זה כראי ההעתקות שהעתיקו מחברים בימי-הביניים מחיבורים של מחברים נוכרים, שכן הראשונים התייחסו אל מקורותיהם בבחינת מקורות ידע נאוטראלי, 'מדעי', ואילו האחרונים עסקו בפירוש בעניינים שבתחום האמונה והמוסר הדתיים.¹² מן הראוי להוסיף, שכיוון שבת-הדפוס העבריים העיקריים היו בעת ההיא באיטליה, נמצאו העובדות האמורות בעלות ערך מכריע לכלל התרבות היהודית. שכן, ילדי היהודים 'החרדים' באירופה המזרחית נמצאו שומעים מוסר אבות דווקא מחיבורים כגון אלו הנזכרים מאת ר' יהודה אריה ממודינא ואברהם יגל, שבעיקרם לא היו, כאמור, כי אם קאטכיזם נוצרי מובהק.

9 ראה: זוראטיני.

10 ר' יהודה אריה ממודינא ציין דבר זה בפירושו באוטוביוגרפיה שלו, 'חיי יהודה' — ראה: מודינא.

11 ראה רודרמן, עמ' 18, 137.

12 ראה, לדוגמה: בונפיל, מבוא; סרמוניטה, הספרות.

ג. 'פתיחות' אל התרבות הלא־יהודית

במבט לאחור, רשאים אנו אפוא לרשום את התופעה הזאת כביטוי של 'פתיחות' תרבותית, לאמור: הרחבת המרחב התרבותי ככיוונים שונים, הן ביחס אל העולם היהודי שמחוץ לגבולות איטליה והן ביחס אל העולם הלא־יהודי. במונח זה, רשאים אנו לשייך עניין זה למכלול התופעות שנרשמו עקב העיצוב מחדש של המרחב הגיאופוליטי לאחר 1492 – התאריך המציינן הן את גילוי העולם החדש והן את ההערכות המחודשת של עם ישראל עקב הגירוש מחצי־האי האיברי. שתי התופעות מציגות הבטים סותרים זה את זה המקשים על הנסיונות לאפיין את התופעות באורח חד־משמעי. אלמלי כן היו ביטויי הרוע האנושי גורמים להרס שאין אחריו תקומה – וברוח זו יש להבין את הדברים כאן, ולא, חלילה, כהצעה לטשטש את התחומים ולשחרר עושי עוולה מאחריותם. לענייננו, כבר הזכרנו את התמורות הראדיקאליות שנרשמו באזורי איטליה בנוגע להתיישבות היהודית במהלך המאה ה־16, בעטיה של חרפת המדיניות האנטי־יהודית הכוללת, אשר תוצאותיה הנראות לעין היו חד־משמעיות בעליל במגמה לסגור בעד היהודים במרחב מצומצם יותר ויותר. פתיחת המרחב התרבותי, ברוח הדברים שאמרנו, נמצאה אפוא כמו מגיבה למגמה זאת, וכמו מפיתה רוח חיים לגוף הנוטה להיחנק באווירה הדחוסה של הגטאות.

על מדפי הספריות נרשמה גם תופעה זאת באופן בולט, ומבט חטוף מאפשר לעמוד על הבטים נוספים על אלה שכבר הוזכרו. אכן, כפי שהראיתי במקומות אחרים, בתקופת הגטאות נרשם היפוך גמור וברור במגמה הכללית של התרבות היהודית באיטליה. בתקופה זאת נרשמה ירידה בולטת בידיעת השפה העברית ובשימוש בה ביצירה הספרותית הכתובה לסוגיה: בפנקסי הקהילות, באגרונים, בהגות ובספרות. בתקופה זאת נרשמו ביטויים ברורים של אי שביעות רצון מן האפשרויות המזומנות בשפה העברית לבטא באופן נאות את אשר מבקש לבטא סופר או משורר. ביטויים אלה מנוגדים תכלית הניגוד לביטויים שנרשמו בתקופה הקודמת. הכלל העולה: זו התקופה שבניגוד לתקופה הקודמת נרשמת בה פנייה רבתי אל השפה האיטלקית כשפת תקשורת תרבותית. אין תימה שלעניין זה נמצא אישור על מדפי הספריות, בריבוי הדרגתי של מספר הספרים הכתובים באיטלקית.¹³

ריבוי זה נרשם תחילה ובכירור בספריותיהם של חכמים ורבנים דווקא. כלומר, תהליך פתיחתו של עולם התרבות היהודית לא היה כלל בגדר תגובה צנטריפוגאלית מצד שכבות אופוזיציה לממסד שלחצו כביכול מן השוליים לשינוי של מגמה שמרנית כלשהי. תהליך זה הורתו ולידתו דווקא במרכז, בחוגי הנציגים הבולטים של המסורת התרבותית היהודית המקומית. במונח זה הריני טוען ש' יהודה אריה ממודינא, שרשימת ספריו נשתמרה,¹⁴ לא היה יוצא מן הכלל כי אם דוגמה מייצגת של הכלל.

13 ראה לכל זה ביתר פירוט: בנפיל, תמורות.

14 ראה: אנקונה.

ברוח זו יש להתבונן בעובדה שבין ספריו היו עותק של 'דקאמרון', של דרשות סאבונארולה (Savonarola) ואף של האוואנגליון, ושכלל מספר הספרים הלועזיים בספרייתו לא היה קטן בהרבה ממספר הספרים העבריים. הרושם העולה מן ההתבוננות בספרייתו אינו שונה מזה העולה מרשימת הספרים ששימשו את עזריה מן האדומים בספרו 'מאור עיניים', או את יוסף הכהן בספרו 'דברי הימים למלכי צרפת ובית אוטומאן' ואת ר' שמחה לוצאטו ב'מאמר על יהודי וויניציאה'. רשימות ספרים שאפשר להרכיב על יסוד ניתוח פילולוגי של יצירות אינן פחות משמעותיות מאינוונטארים כלשהם – אדרבה, מקום ניתן לטעון שרשימות כאלה משמעותיות יותר, שכן אינן מעידות רק על מציאותם של ספרים בספריות, כי אם גם על עיון בהם בפועל.

הבט אחר של התופעה שאנו עוסקים בה נראה לכאורה מנוגד לאלה שהעלינו עד כה. אכן, למגמת הפתיחות והחשיפה הגוברת והולכת של הציבור היהודי לתכני הספרים הלא-יהודיים תרמה העלייה המרשימה במספר היצירות והפרסומים באיטלקית לעומת הלאטינית ששלטה קודם לכן בשדה הספר. משמעו של דבר זה לציבור היהודי, אולי יותר מאשר לציבור הנוצרי, היה שמעתה נתאפשרה לקהל הרחב קריאת ספרים בשפה המדוברת על-ידי הכול.¹⁵ בהשקפה ראשונה לפנינו ממד נוסף של פתיחות, אלא שמנקודת המבט של הזיקה אל התרבות המקומית דווקא, הרי משמעו של הדבר היה ממד של הסתגרות במרחב התרבותי המקומי, ועניין זה עומד בסתירה הן למציאות ששררה בתקופה הקודמת והן למגמת הפתיחות הכוללת שעמדנו עליה. אף יש מקום לומר, שאין זה כי אם חלק של הבט כללי יותר, של המגמה להסתגרות במרחב המקומי, שאפיינה את כלל התרבות האיטלקית במאה ה-17.¹⁶ אולי המגמה הזאת היא שסייעה למגמת פתיחתה של התרבות היהודית, שכן פתיחה זאת נראתה ודאי פחות ראדיקאלית, פחות אימפריאליסטית משיכלה להיראות פתיחה בלתי מותנית ובלתי מוגבלת לספרות הלאטינית. על כל פנים ברי, שאין המגמות השונות חסרות מרכיבים סותרים.

ד. הגברת הקשר התרבותי עם תפוצות היהודים

להעלאת מרכיב נוסף כזה דומה שתרמה ישירות עליית התפוצה של הספרים הנדפסים. כידוע, חלק ניכר של כלל הדפוסים העבריים שבעולם נדפסו בעת ההיא באיטליה. כתוצאה מכך, העיצוב מחדש של המרחב התרבותי הושפע השפעה רבת עוצמה על-ידי גורם מנוגד למגמת הסגירות במרחב המקומי. כלומר: הביקוש של השווקים מחוץ לאיטליה תרם לחיזוק הקו המסורתי, הימני-בינימי, של התרבות היהודית באיטליה,

15 ראה בעניין זה: סימונסון; ברוכסון, תפוצה.

16 ראה לעניין זה: אזור רוזה.

להגברת הקשר התרבותי עם התפוצות דווקא, ולפי זה מן הסתם לדחיפה מקבילה להינתקות ממרחב התרבות המקומית.¹⁷

במישור הנראה לעין, גם הופנו לשוק האיטלקי יותר ויותר ספרים שנדפסו הן באיטליה והן מחוצה לה לפי האינטרסים התרבותיים של יהודי התפוצות. דוגמה מובהקת לכך הריהם הספרים שקהל יעד עיקרי שלהם היו האנוסים שחזרו ליהדות ברחבי העולם. הספרים ההם הציגו תכנים מתאימים לבעיותיהם, לרגישויותיהם ולתרבותם המיוחדת של האנוסים, ובכלל זה לתכנים החיוביים של הספיריטואליות הנוצרית, שעל ברכיה חונכו בשלב מוקדם יותר של חייהם, ואם כן לערגה למצוא שכמותם בתרבות היהודית. להמחשת העניין די להזכיר את פריחתו של בית-הדפוס הפורטוגאלי בפרארה. אולם לכאן שייכת גם הפריחה חסרת התקדים של ספרי קבלה על-ידי מחברים שעל-פי רוב לא ניוונו מן האקלים התרבותי שבאיטליה.¹⁸ לא רק מקובלים באו לאיטליה להדפיס את ספריהם. איכותם המעולה של הדפוסים האיטלקיים בהשוואה לדפוסים קושטא, סאלוניקי ואף אמסטרדאם גרמה לכך שכמעט מכל מקום נהרו לאיטליה במפנה המאות ה-16 וה-17 להדפיס שם את ספריהם. מיקומה הגיאוגרפי של איטליה, כמעט במרכז של מפת העולם היהודי דאז, הוסיף לתופעה זאת את הממד התחבורתי והכלכלי. ואין צורך להיות חסיד ההשקפות המארקסיסטיות כדי להודות בחשיבות הדבר הזה.

ואף זו, ההגמוניה בתחום הדפוס העברי באיטליה ניתנה למעשה לשתי ערים: ונציה וליבורנו — הראשונה עם הפנים אל מעבר לאלפים ולמזרח, השנייה עם הפנים לאפריקה הצפונית. גם עניין זה עולה בקנה אחד עם התופעה הידועה, שלפיה בתחילת דפוס אשר הדפיסו חיבורים שנועדו לציבור בעל אופי בינלאומי פעלו בערי נמל או במקומות נוחים לייצוא סחורות.

מאידך גיסא, לכאן שייכת גם העובדה שאל השוק האיטלקי הובאו ספרים רבים מאוד שנדפסו מחוץ לאיטליה, בראש ובראשונה בקושטא. אכן מבדיקת תכולתן של ספריות היהודים במאנטובה במפנה המאות ה-16 וה-17, שערכה שפרה ברוכסון לפי האיננונטארים שנמסרו לשלטונות האינקוויזיציה, עולה שאחוז בלתי מבוטל של ספרים נדפסו במזרח. אפילו בחנות הספרים של בומברג בוונציה, כ-37% של הספרים שהוצעו למכירה נדפסו במזרח. יתרה מזאת: סקירה חטופה של דפוסים איטליה בתקופה ההיא והשוואה עם רשימת הספרים שנדפסו במחצית הראשונה של המאה ה-16 בקושטא מעלות, שחלק בלתי מבוטל של דפוסים איטליה היו הדפוסות חוזרות של חיבורים שנדפסו קודם לכן בקושטא ומן הסתם זכו להתקבל בחיוב על-ידי הציבור.¹⁹

17 ראה לעניין זה גם: כונפיל, היהודים.

18 אין אני טוען, שהדפוס היה הגורם העיקרי להפצת הקבלה באיטליה. לתהליך זה היו שורשים עמוקים, שנדונו בהרחבה על-ידי מחברים שונים, ובכללם על-ידי. טענתי כאן היא שלתהליך ההוא תרם הדפוס תרומה מסייעת.

19 ראה: ברוכסון, הספריות, עמ' 103.

ברי שכל אלה עומדים בסתירה עם הרושם של ההתקפלות וההסתגרות במרחב המקומי, שהצבענו עליו לעיל.

דומה שלכל המרכיבים מכנה משותף. לאמור: העיצוב מחדש של המרחב התרבותי של יהודי איטליה עלה מתוך שתי מגמות דומות באשר לדינאמיקה של פתיחות, אך מנוגדות באשר לכיוון – מכאן פתיחות לכיוון התרבות הלא-יהודית ומכאן פתיחות לתרבות היהודית שמחוץ לאיטליה. לשתייהן צד של תגובה לאווירת הגטאות ולסכנת הניוון הכרוכה בה. אף לשתייהן צד של השתייכות אורגאנית למגמת הרסטרוקטוראציה של המרחב הגיאוגרפי עקב הגילוי של העולם החדש מזה והזעזוע שפקד את ההתיישבות היהודית באירופה במהלך המאה ה-16. רשאים אנו לומר, שעוצמת התמורה הגלומה בתהליך זה היתה מרשימה.

התמורה נגעה במכלול הספרים הנפוצים באיטליה וממילא היו גם השלכותיה רבות הקף ומשמעות. נפנה, לדוגמה, לתחום שבו השלכות אלה בלטו במיוחד בגלל הצד המעשי שבהן, תחום ההלכה, משמעות הדברים האמורים היתה כניסה מאסיבית של ספרי הלכה, שעלו במחשבה ונתחברו במקומות אחרים. בהקשרים תרבותיים, חברתיים וכלכליים שונים מן ההקשר האיטלקי – ודומה הדגם הזה לאשר העלה בזמנו פרופ' יעקב כץ בהקשר של אירופה המזרחית. ה'שולחן-ערוך' של ר' יוסף קארו הוא דוגמה מובהקת לעניין זה. תוך פרק זמן קצר ביותר הסכימו חכמי איטליה, שכל פסקיהם יתבססו מאז ואילך דווקא על חיבור זה – הסכמה זאת, שלימים הפכה להיות מעין הנחה מוסכמת על הכול בכל מקום, מצאה דווקא באיטליה את אחד הניסוחים המפורשים הראשונים שלה.²⁰ אבל התופעה לא הצטמצמה לספרים בודדים ומיוחדים כמו ה'שולחן-ערוך'. אם נפנה שוב, לדוגמה, לספריית ר' יהודה אריה ממודינא, נמצא בה עותק של ספר 'תולדות יצחק' לר' יצחק קארו (קושטא רע"ח) ועותק של ספר 'ידי משה' לר' משה אלמושיניו (קושטא של"ב). אותו ריא"ם נזדרז לקנות ולשלוח לר' מנחם עזריה מפאנו עותק של ספר 'תורת משה' לר' משה אלשיך, מיד עם הופעתו בונציה בשנת שס"א.²¹ בספרים הללו עיינו כמובן חכמי איטליה כבואם לפסוק את פסקיהם.

ה. מהפכת הדפוס והשפעתה

מן הראוי להוסיף, שאחת התוצאות הבולטות של מהפכת הדפוס היתה שספרים חדלו, אמנם בהדרגה אך במהירות, להיות מוצרים להשקעה כספית, כפי שהיו בימי הביניים. מגורשים מספרד ומפורטוגאל יכלו לממן את הוצאות הקיום שלהם במשך שנים

20 ראה לעניין זה: בונפיל, הרבנות, עמ' 170.

21 על ספרי ר' יהודה אריה ממודינא – ראה: אנקונה. על העותק של ספר 'תורת משה', ששלח לרמ"ע מפאנו – ראה: שם; וכן בונפיל, ידיעות, עמ' 115 והערה 99.

מהכנסות של מכירת ספריהם, אולם דבר כזה לא היה יכול להתרחש במחצית השנייה של המאה ה-16. מאידך גיסא, הספר היה עדיין מוצר יקר למדיי מכדי שבני-אדם יקנו אותו כלאחר יד, כפי שקורה בימינו בתחנת-רכבת, בשדה-תעופה או סתם לפני יציאה לחופש. אם כן מן הסתם פחת והלך העניין בהחזקת ספרים אשר למחזיק בהם לא היה עניין של ממש בתוכם. לפי זה, אנו רשאים לראות בתכולת הספריות הפרטיות, שנשתמרו מהן אינוונטארים, מדגם יותר מייצג מאשר בתקופה הקודמת. אולם עיקר חשיבותו של עניין זה בכך, שבמקביל פחת והלך המרכיב האינרציאלי של כוח העיצוב התרבותי הטמון בתכולתה של ספרייה. במילים אחרות: בני-אדם שוב לא קראו בעיקר מה שהיה להם בבית או קיבלו בירושה מאבותיהם, מעתה היה קל יותר ויותר לקנות ולקרוא מה שעניין אותם באמת.

לכאורה שוב לפנינו מרכיב של שבירת מסגרות ופתיחות, מאידך גיסא אין הדברים פשוטים. שהרי בעניין זה, את המגמה הקיימת לעולם במו"לות לחזק דווקא את המרכיבים האינרציאליים — אם אינם הרפתקנים, משוררים אידיאליסטים המדפיסים את ספרי שיריהם בהוצאות עצמם, או מחברים הנהנים מסבסוד שיוצא הפסדו בשכר הבא ממקום אחר (כגון בהוצאות האקדמיות) — הרי סתם מו"לים נוטים להשקיע בפרסומים שהתקבלתם המוצלחת בשוק צפויה מראש. ומה יותר צפוי מאשר ספר שזכה בהצלחה בעבר? בראייה כוללת, לכאן שייכת האיטיות הרבה, שבה התנתק הציבור באיטליה, וכל שכן בארצות אירופה האחרות, מתכני התרבות הימניימית. זהו הבט שאין אנו עומדים עליו בדרך-כלל, שכן הוא סותר את התמונה הבהירה של החינוך ההומאניסטי המהפכני. בשנת 1496, כחמישים שנה לאחר התאריך שמקובל לראות בו ציון הצלחתה של תנועת ההומאניזם באיטליה, נמצאו למשל למכירה בחנות ספרים חשובה בפירנצה לא פחות מאשר שמונה עותקים של *Donatus minor*, אחד מספרי היסוד בחינוך הימניימי, אשר ההומאניסטים שפכו עליו קיטונות של בוז ועוינות.²²

אכן המפגש בין הנטייה לחידוש ולהתחדשות וכין המגמה לבחור השקעות בטוחות, ואם כן קונבנציונאליות ומנציחות את הישן, הוא מורכב ביותר ומלא סתירות. היטיב להביע זאת כמדומני אומברטו אקו בספרו 'Il pendolo di Foucault', בהציגו בית הוצאה לאור בעל אישיות מופצלת בעליל: מכאן בית יוצר של כתבים חסרי כל ערך תרבותי, שרווחיותם מובטחת מראש, שכן המחברים מימנו אותם לשיעור רצונו של המו"ל; ומכאן בית יוצר של ספרים בעלי ערך תרבותי-אידיאולוגי, לפחות לפי ראות עיני המו"ל, שביודעין קיבל על עצמו לכסות את ההפסדים מן הרווחים שבאו לו מפעילותו האחרת. איני מתכוון להפליג כאן בדיון על המטאפורה של החיבור של אקו, שלדעתי הוא עצמו דוגמה מובהקת לשניות הזאת שאנו עוסקים בה כאן — מכאן מחבר שאחר הצלחת 'שם הורד' (*Il nome della rosa*) כל אשר יכתוב יהיה

מתוך כתבי־יד רוטשילד,
איטליה 1470-1480

בבחינת הצלחה מו"לית בטוחה, ומכאן ספר שספק אם ההצלחה המו"לית אכן מבטאת את עניין הציבור בתוכנו. לענייננו, המהפכה הכלכלית בתחום הדפוס פתחה אפשרויות שלא היו כמותן קודם לכן. אפשרויותיו של החידוש נמצאו מעתה רבות יותר משהיו קודם לכן, והוא אשר קבע בסופו של חשבון, אף כי לטווח ארוך, את התמורה. לפי זה, נראה לי אפוא לסכם בקביעה כללית. התפתחות התרבות הריהי לעולם תוצאה של תהליך דינאמי בעל מרכיבים סותרים במידה רבה זה את זה. אין התקופה שעסקנו בה יוצאת מכלל זה. אדרבה, לאור העוצמה המיוחדת שנודעה למרכיבים בסיסיים של הדינאמיקה של התמורה בתקופה זאת, יש מקום לבחון את שהתרחש בה בבחינת בניין אב לתקופות אחרות — ובכלל זה לתקופתנו שלנו.

הפניות ביבליוגרפיות

- A. Asor Rosa, *La cultura della controriforma*, Bari 1979. אזור רוזה
 Elisabeth L. Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change; Communications and Cultural Transformations in Early Modern Europe*, 2 vols., Cambridge 1979. איזנשטיין
 C. Ancona, 'L'inventario dei beni appartenenti a Leon da Modena', *Bollettino dell'Istituto di Storia della Società e dello Stato veneziano*, Firenze 1962, pp. 249-267. אנקונה
 Anna Esposito e Manuela Procaccia, 'Iudei de Urbe — la asפוזיטו ופרוקאצ'יה testimonianza di un inventario', *Un pontificato e una città; Sisto IV (1471-1484)*, Roma 1986, pp. 267-289.
 ר' בונפיל, 'היהודים באזור רומאניה בימי ר' עובדיה מברטנורא — קווים לדמותם החברתית והתרבותית', פעמים, 37 (תשמ"ט), עמ' 42-54.
 בונפיל, הרבנות — , הרבנות באיטליה בתקופת הריניסאנס, ירושלים תשל"ט.
 בונפיל, ידיעות — , ידיעות חדשות לתולדות חייו של ר' מנחם עזריה מפאנו ותקופתו',

- פרקים בתולדות החברה היהודית בימי-הביניים ובעת החדשה (ספר היובל לכבוד פרופ' יעקב כץ), ירושלים תש"ס, עמ' צח-קלה.
- בונפיל, מבוא — , מבוא לספר נופת צופים, מאת יהודה מיסיר ליאון [דפוס צילום של מהד' מנטובה רל"ה לערך], ירושלים תשמ"א, עמ' 7-69.
- בונפיל, תמורת R. Bonfil, 'Change in the Cultural Patterns of a Jewish Society in Crisis: Italian Jewry at the Close of the Sixteenth Century', *Jewish History*, 3 (1988), pp. 11-30.
- בק C. Bec, 'Une librairie florentine de la fin du XVe siècle', *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 31 (1969), pp. 321-332.
- ברוכסון, הספריות שפרה ברוכסון, 'הספריות הפרטיות של יהודי צפון איטליה בשלהי הרניסאנס — פרקים בתולדות הספר ובתרבות הקריאה ע"פ רשימות הספרים של יהודי דוכסות מנטובה בסוף המאה הט"ז', עבודה לקבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ה.
- ברוכסון, תפוצת הרנסנס, 'תפוצת ספרים — כתבי קודש וספרות קלאסית בספריות יהודי הרנסנס', איטליה, ח (תשמ"ט), עמ' פז-צט.
- הויגנס R.C. Huygens, *Accessus ad auctores*, Collection Latomus, XV, Berchen-Bruxelles 1954.
- זוראטיני P.C.I. Zorattini, 'il "Mifaloth Elohim" di Isaac Abravanel e il Santo ufficio di Venezia', *Italia*, I (1976), pp. 54-69.
- זנה I. Sonne, 'Expurgation of Hebrew Books — the Work of Jewish Scholars', *Bulletin of the New York Public Library*, 46 (1942), pp. 975-1015.
- מארטין H.-J. Martin, *Livre, pouvoirs et société à Paris au XVIIe siècle (1598-1701)*, I-II, Genève 1969.
- מודינא יהודה אריה ממודינא איש ויניציאה, ספר חיי יהודה, מהדורת דניאל קארפי, תל-אביב תשמ"ה.
- סטאו K.R. Stow, 'The Burning of the Talmud in 1553', *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 34 (1972), pp. 433-458.
- סימונסון ש' סימונסון, 'ספרים וספריות של יהודי מנטובה, 1595', קריית-ספר, לו (תשכ"ב), עמ' 103-122.
- סרמוניטה, סרמוניטה, 'הספרות הפילוסופית הסכולאסטית בספר "פורת יוסף" לרבי יוסף טאיטאצאק', ספונות, יא (ספר יוון — כרך א), ירושלים תשל"א-תשל"ח, עמ' קלג-קפה.
- סרמוניטה, העיסוק — , 'העיסוק באומניות החופשיות בחברה היהודית באיטליה במאה הי"ד', העיר והקהילה — קובץ הרצאות שהושמעו בכנס השנים-עשר בהיסטוריה (כ"ה-ל בכסלו תשכ"ז), ירושלים תשכ"ח, עמ' 249-258.
- פופר W. Popper, *Censorship of Hebrew Books*, New York 1899.
- קוויין E.A. Quain, 'The Medieval "accessus ad auctores"', *Traditio*, 3 (1945), pp. 215-264.
- רודמן D.B. Ruderman, *Kabbalah, Magic, and Science. The Cultural Universe of a Sixteenth-Century Jewish Physician*, Cambridge Mass. 1988.
- רוטשילד, ספרים J.-P. Rothschild, 'Quelques listes de livres hébreux dans des manuscrits de la Bibliothèque Nationale de Paris', *Revue d'Histoire des Textes*, 17 (1987), pp. 291-346.
- רוטשילד, רשימת — , 'Une liste de manuscrits hébreux vendus a Florence en 1440', *Revue d'Histoire des Textes*, 14-15 (1984-1985), pp. 377-383.
- רז א' רז, 'צנזורה כגורם מעצב. הצנזורה הקתולית והספרות העברית במאה ה'16', עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ט.